

‘Η Πολιτική και τὸ Δίκαιο ‘μέσ’ ἀπὸ τὰ ἐρείπια’

I

«Μέσ’ ἀπὸ τὰ ἐρείπια — ‘Η τουρκοπατημένη ‘Ελλάδα» ἔτσι ἐπιγράφει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς τὸ κεφάλαιο τῆς *‘Ιστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* στὸ ὁποῖο ἀφηγεῖται τὶς προσπάθειες νὰ «ἀνασυγκροτηθοῦν καὶ νὰ ξαναπλάσουν ζωὴ» ἐκεῖνοι ποὺ ἔμειναν στὴν Ἐνατολή, στὸ «τουρκοπατημένο» Βυζάντιο, ἐκεῖνοι ποὺ δὲν πῆραν τὸ δρόμο ποὺ ὄδηγοῦσε στὴ Δύση.¹ Σ’ αὐτὸν τὸν ἱστορικὸ χρόνο καὶ τόπο θὰ μείνουμε κι ἐμεῖς γιὰ νὰ ἀξιολογήσουμε δύο ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ «ξαναπλαστεῖ» ζωὴ «μέσ’ ἀπὸ τὰ ἐρείπια»: τὴν Πολιτικὴ καὶ τὸ Δίκαιο.

Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ διευκρινίσω ἀμέσως ὅτι χρησιμοποιῶ καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς ὅρους ἀποκαθαρμένους ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἀξιολογικὴ ἢ ἄλλη κρίση: τὸ Δίκαιο δὲν τὸ συνδέω μὲ τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν Πολιτικὴ δὲν τὴν θεωρῶ μιὰ διαδικασία ποὺ ἐμφανίζεται σὲ μιὰ μόνο μορφὴ πολιτικῆς ὀργάνωσης, τὴ δημοκρατία. Καὶ ἡ Πολιτικὴ καὶ τὸ Δίκαιο εἶναι ἐργαλεῖα μὲ τὰ ὁποῖα οἰκοδομοῦνται καὶ λειτουργοῦν οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες, εἶναι ἐργαλεῖα ποὺ ἐφευρέθηκαν ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς. Τὸ θέμα μας λοιπὸν ἐδῶ θὰ εἶναι νὰ κατανοήσουμε πῶς ἐκεῖνοι ποὺ ὑπέστησαν τὰ δεινὰ μιᾶς κατὰκτῆσης μπόρσαν νὰ «ξαναπλάσουν ζωὴ».

II

‘Η Πολιτικὴ πρόβαλε ἄρκετὰ νωρὶς «μέσ’ ἀπὸ τὰ ἐρείπια» ποὺ δημιούργησαν οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν ἄλωση τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἐκανε πρῶτα τὴν ἐμφάνισή της ὡς ἐργαλεῖο χρήσιμο στὴν ἐξουσία τῶν κατακτητῶν. Ἦταν ὥστόσο μιὰ ἐμφάνιση ποὺ δὲν θὰ μπόροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ ἐντελῶς ἀναπάντεχη.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ μεῖζον φαινόμενο ποὺ, ἀπὸ τὸν 14ο τουλάχιστον αἰῶνα, κυριάρχησε στὸ χῶρο τῆς Ἐνατολῆς ἦταν ἡ προσπάθεια κατὰκτῆσης τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς. Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴ διαδικασία ἡ Πολιτικὴ δὲν ἦταν ἀπόουσα, καθὼς ἡ οὐσία τοῦ

1. Πρόκειται γιὰ τὸ τέταρτο κεφάλαιο τῆς Γραμματολογίας τοῦ Δημαρᾶ: σ. 49-67 τῆς πρώτης ἔκδοσης (τ. 1, Ἀθήνα 1948)· σ. 45-64 τῆς ἔβδομης (Ἀθήνα 1985). Οἱ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν φράσεις εἶναι τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ.

φαινομένου τῆς κατάκτησης δὲν εἶναι ἡ ἐξόντωση τῶν κατακτούμενων πληθυσμῶν ἀλλὰ ἡ καθυπόταξή τους. Βία βέβαια ὑπάρχει καὶ ἡ χρήση τῆς ἀπειλείται συνεχῶς, ἀλλὰ ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἐγχειρήματος μιᾶς κατάκτησης εἶναι ὄχι μόνο ἡ προσάρτηση ἐδαφῶν ἀλλὰ καὶ ἡ καθυπόταξη καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῶν κατακτούμενων πληθυσμῶν —κατὰ συνέπεια ἡ φυσική τους ἐπιβίωση εἶναι ἀναγκαῖος ὄρος.²

Ἰδωμένο μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ λογική, δὲν προκαλεῖ ἐκπληξη ἂν ἡ ἐξουσία τῶν Ὀθωμανῶν, μετὰ τὶς νικηφόρες γι' αὐτὴν πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις πού κατέληξαν στὴν "Ἀλωση τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, προσπάθησε νὰ χρησιμοποιοῦσε αὐτὸ τὸ παλαιὸ καὶ δοκιμασμένο ἐργαλεῖο γιὰ νὰ ἐμπεδώσει τὴν ἐξουσία της ἀλλὰ καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει πρακτικὰ προβλήματα πού εἶχαν σχέση μὲ τὴν προσαρμογὴ τῶν κατακτημένων χριστιανῶν στὴ μεταβυζαντινὴ πολιτικὴ πραγματικότητα.

Ὡστόσο τὸ Δίκαιο τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου ἄλλα ὀριξε γιὰ τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού οἱ ἀντίπαλοί του δὲν ὑποτάσσονταν «οἰκιοθελεῶς» ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις: δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ τύχουν τῶν προνομίων πού, σύμφωνα μὲ κανόνες καθιερωμένους ἀπὸ αἰῶνες,³ παραχωροῦνταν στοὺς λαοὺς τῆς Βίβλου πού παραδίδονταν.

Ἡ ἐκχώρηση, κατὰ συνέπεια, καὶ στοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς πού δὲν παραδόθηκαν ἀλλὰ ὑποτάχθηκαν ὕστερα ἀπὸ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν ἰδίων καί, ὅπως θὰ δοῦμε, περισσότερο «προνομίων» ἦταν μιὰ νίκη τῆς Πολιτικῆς ἔναντι τοῦ Δικαίου.⁴

2. Ἐὰς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παραπέμψω στὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ 2ο Διεθνὲς Συμπόσιο Ἱστορίας τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Dimitris Apostolopoulos, «Les mécanismes d'une Conquête: adaptations politiques et statut économique des conquis dans le cadre de l'Empire Ottoman», *Actes du IIe Colloque International d'Histoire (Athènes, 18-25 septembre 1983). Économies méditerranéennes; équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, τ. 3, Ἀθήνα 1986, σ. 192. Πρόεδρος σὲ ἐκείνη τὴ συνεδρία ἦταν ὁ Κ. Θ. Δημαράς (βλ. ὅσα ἀναφέρει στὴ Συζήτηση πού ἀκολούθησε, ὁ.π., σ. 285 ἐπ.).

3. Ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία βλ. τὶς παλιὲς ἀλλὰ πάντα χρήσιμες μελέτες τοῦ Κων. Ἀμαντου, «Ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ Ὅρισμός τοῦ Σινὰν Πασᾶ», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, 5 (1930), 197-210 καὶ «Οἱ προνομιακοὶ ὅρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν», *Ἑλληνικά*, 9 (1936), 103-166.

4. «The maintenance of an organized Christian community in Istanbul was against the Shari'a in principle since the city had been taken by force (kahran)», ἀναφέρει ὁ Inalcik, σὲ πρόσφατη μελέτη του, Halil Inalcik, «Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», *Mélanges offerts à Irène Mélikoff par ses collègues, disciples et amis, Turcica*, 21-23 (1991), 407-436 [=

III

Πάνω σ' αὐτὴ τὴ νίκη στηριζόμενοι, στὰ περιθώρια ποὺ αὐτὴ ἡ νίκη τοὺς ἔδινε, οἱ κατακτημένοι προσπάθησαν νὰ ξαναυφάνουν τὸν κοινωνικὸ τους ἰσθμὸ. Γιὰ νὰ τοὺς κατανοήσουμε πρέπει πρῶτα νὰ προσδιορίσουμε καὶ νὰ ἀναλύσουμε προσεκτικὰ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο ποὺ τοὺς δόθηκε καὶ στὴ συνέχεια ὅσα ἔπραξαν γιὰ νὰ τὸ κατοχυρώσουν καὶ νὰ τὸ διευρύνουν.

Ὁ διορισμὸς χριστιανῶν ἀρχιερέων σὲ ἐδάφη κατακτημένα ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς δὲν ἦταν μιὰ πρακτικὴ ποὺ ἐγκαινιάστηκε, ὅπως βεβαιώνει καὶ ὁ διακεκριμένος τουρκολόγος Halil Inalcik, μετὰ τὸ 1453· καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τῆς Κωνσταντινούπολης οἱ Ὀθωμανοὶ ἀκολουθοῦσαν αὐτὴ τὴν πρακτικὴ — ποὺ δὲν ἦταν ἄλλωστε ἀντίθετη μὲ τὴ μουσουλμανικὴ ἀντίληψη περὶ κράτους⁵— διορίζοντας μὲ δημόσιο ἔγγραφο τὸν χριστιανὸ ἀρχιερέα καὶ παραχωρώντας του σὲ μερικές περιπτώσεις καὶ ἕνα τιμάριο, ὅπως ἔκαναν μὲ τοὺς κρατικούς ἀξιωματούχους.⁶

Τὸ νέο, κατὰ συνέπεια, καὶ ἐκδηλοῦν στοιχεῖο ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὶς ρυθμίσεις ποὺ ἔγιναν μετὰ τὴν Ἑλλάδα δὲν ἦταν ὁ διορισμὸς ἐνὸς ἀρχιερέα γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν γύρω περιοχῶν· τὸ νέο ἦταν ὅτι ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἐφαρμόστηκε καὶ σὲ πληθυσμοὺς ποὺ δὲν παραδόθηκαν ἀλλὰ ὑποτάχθηκαν ὕστερα ἀπὸ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Ὡστόσο τὸ πολιτικὸ περιεχόμενον τῆς ἀπόφασης τοῦ Μεχμέτ Β' δὲν ἐξαντλεῖται ἐδῶ, ὅπως συνήθως ὑποστηρίζεται· ὁ Πορθητὴς δὲν διόρισε ἀπλῶς ἕναν χριστιανὸ ἀρχιερέα — ἕναν ἀκόμη ἀρχιερέα σὲ ἐδάφη ποὺ κατακτήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς — ἀλλὰ ἐπέτρεψε νὰ ἐκλεγεῖ πατριάρχης τῶν χριστιανῶν, στὴν κενὴ ἀπὸ τὸ 1451 θέση, μὲ διοικητικὲς ἀρμοδιότητες σὲ ὅλες τὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες ποὺ βρισκόνταν στὴν ἐπικράτεια τοῦ κράτους του. Πατριάρχης τῶν χριστιανῶν μὲ ἔδρα τὴν Πόλη ποὺ ὁ Μεχμέτ προόριζε γιὰ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας.

Συνήθως, σὰν κύρια αἰτία γιὰ τὴν ἐκλογὴ αὐτὴ ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη ἀνασυνοικισμού τῆς Κωνσταντινούπολης.⁷ Ὡστόσο μιὰ ἀνάλυση

Turkish Review, Winter 1992, 23-49]. Οἱ παραπομπὲς δίνονται ἀπὸ τὴν ἀναπόσπαστη μελέτη: σ. 24.

5. Halil Inalcik, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the byzantine Buildings of the City», *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 23 (1969-1970), 237: «This policy of the Ottomans was in no way contrary to the *shari'a* or to the Muslim tradition of the state», ἔ.δ.

6. Halil Inalcik, «The Policy of Mehmed II...», ὁ.π., σ. 237. Βλ. καὶ τοῦ Ἰδίου, «Status of the Greek Orthodox Patriarch...», ὁ.π., σ. 25.

7. Βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ H. Inalcik στὸ λήμμα Istanbul στὴν *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 4, Λέυτεν - Παρίσι 1978, σ. 259 ἑπ.

τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς ἀπὸ μιᾶν ἄλλη ὀπτική μου ἐπέτρεψε νὰ ὑποστηρίξω παλιότερα⁸ τὴν ἄποψη ὅτι τὰ αἷτια πρέπει νὰ εἶναι εὐρύτερα καὶ βαθύτερα: οἱ αὐτοκρατορικές φιλοδοξίες τοῦ Μεχμέτ Β' σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάγκη νομιμοποίησης τῆς νέας πολιτικῆς ἐξουσίας στὶς συνειδήσεις τῶν χριστιανῶν ὑπὸ τὴν ἐπιρροήν της συνέτειναν, ἀσφαλῶς, στὴν ἀπόφαση νὰ ἐκλεγεί ὄχι ἀπλῶς ἓνας ἀρχιερέας γιὰ τὶς θρησκευτικὲς ἀνάγκες τῶν χριστιανῶν τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν γύρω περιοχῶν της, ἀλλὰ αὐτὸς νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ὁ νέος πατριάρχης τῶν χριστιανῶν, μὲ διοικητικὲς ἀρμοδιότητες παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ εἶχε στὸ πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδὴ ἀρμοδιότητες σὲ ὅλες τὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες ποὺ ἦταν στὴν ἐπικράτεια τοῦ κράτους τῶν Ὁθωμανῶν.

Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ρυθμίσεις ἦταν φυσικὸ νὰ προβάλλουν, «μέσ' ἀπὸ τὰ ἐρεψία», καὶ τμήματα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου.

IV

Οἱ χριστιανοὶ ποὺ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο εἶχαν περιέλθει στὴν κυριαρχία τῶν Ὁθωμανῶν δὲν εἶχαν βέβαια ἐντελῶς ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο καθὼς ἀπὸ τοὺς Ὁθωμανοὺς γινόταν κατ' ἀρχὴν δεκτὸ ὅτι οἱ χριστιανοὶ αὐτοὶ μπορούσαν νὰ ἀπευθύνονται στὸν ἀρχιερέα τους γιὰ ὅσες «ἀστικές» ὑποθέσεις συνδέονταν μὲ τὴ θρησκεία τους: θέματα δηλαδὴ σχετικὰ μὲ τὸ γάμο καὶ τὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ. Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀναγνώριση καὶ ἡ διατήρηση αὐτοῦ τοῦ συστήματος δικαίου ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ «διαπραγματευτικὰ» ἐπιχειρήματα ποὺ οἱ Ὁθωμανοὶ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴ χωρὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις παράδοση χριστιανικῶν πληθυσμῶν στὴν κυριαρχία τους. Γιὰ παράδειγμα, στοὺς «ἔθρους» ποὺ περιέχονται στὸν Ὁρισμὸ τοῦ Σινὰν Πασᾶ πρὸς τοὺς Γιαννιῶτες ἀναφέρεται καὶ ὁ ἔθρος: «Ὁ μητροπολίτης νὰ ἔχη τὴν κρίσιν του τὴν ρωμαϊκὴν καὶ ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα»,⁹ προφανῶς τὴ σύμφωνα μὲ τὸ βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο δικαιοδοτικὴ του λειτουργία.

Τὸ πρῶτο κατὰ συνέπεια νέο στοιχεῖο εἶναι ὅτι ἡ ἴδια αὐτὴ δικαιοδοσία ἀναγνωρίζεται καὶ γιὰ τὶς περιοχὲς ἐκεῖνες ποὺ δὲν παραδόθηκαν. Τὸ σημαντικὸ ὡστόσο στοιχεῖο γιὰ τὸ Δίκαιο ἦταν ὅτι ἓνα ἀκόμη τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πέρασε στὸ χῶρο τῆς νομιμότητος. Ἐνωθῶ τὸ βυ-

8. D. Apostolopoulos, *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de "bien commun" en rapport avec l'idéologie née après la Prise de Constantinople*, Παρίσι 1976, σ. 45 ἑπ.

9. Βλ. Κων. Ἀμαντος, «Ἡ ἀναγνώρισις...», ὅ.π., σ. 208.

ζαντινό έκκλησιαστικό δίκαιο που έκανε την εμφάνισή του, «μέσ' από τὰ έρεΪπια» και αυτό, καθώς έγινε δεκτό ότι τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως θὰ διοικούσε τὴν Ἐκκλησία μὲ τοὺς ἴδιους, κατ' ἀρχήν, κανόνες μὲ τοὺς ὁποίους τὴ διοικούσε τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ.

Τεκμήρια αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς βρίσκουμε σὲ πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ποὺ ἐκδόθηκαν καὶ σώζονται ἀπὸ τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο. ΓΙΑ παράδειγμα, ὅταν ἡ σύνοδος ἀποφάσισε, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1475, τὴν καθαίρεση ἑνὸς ἀρχιερέως καὶ δύο ὀφφικιαλίων τοῦ Πατριαρχείου, στὸ σκεπτικὸ τῆς ἀπόφασής της ἀναφέρονται οἱ διατάξεις κανόνων Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων ποὺ εἶχαν νομοθετηθεῖ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ στὴν παραβίαση τῶν ὁποίων ἡ σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου θεμελίωσε τὴν ἀπόφασή της γιὰ τὴν ἀποπομπὴ ἀπὸ τὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας τῶν τριῶν στελεχῶν της.¹⁰

Κοντὰ στὶς δύο αὐτὲς περιοχὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ποὺ οἱ ρυθμίσεις ποὺ ἀναφέραμε τὶς ἔφεραν στὴν ἐπιφάνεια —καὶ στὴ νομιμότητά—, στὸ χῶρο τοῦ κράτους τῶν Ὁθωμανῶν, ὑπῆρξε ἀκόμη μία.

Ἐαναγνωρίστηκε —ρητὰ ἢ ἔγινε σιωπηρὰ δεκτὴ— ἡ ἀρμοδιότητα τοῦ συνοδικοῦ δικαστηρίου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἐκδικάζει διαφορὲς ἀστικῆς φύσεως ποὺ ἀνέκυπταν ἀπὸ σχέσεις μεταξὺ στελεχῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐχουν σωθεῖ τὰ ἔγγραφα ἀπὸ μία τέτοια διαφορὰ ποὺ ἀπασχόλησε τὴ σύνοδο τὸ 1476. Πρόκειται γιὰ μιὰ ὑπόθεση ἐγγυήσεως ποὺ εἶχε δώσει ὁ μητροπολίτης Ροιζαίου γιὰ ἕνα δάνειο ποὺ εἶχε συνάψει ὁ μητροπολίτης Τερνόβου. Ὁ ὀφειλέτης δὲν κατέβαλε ἐμπροσθέντως τὸ ποσὸ τοῦ δανείου, οἱ δανειστὲς ἀνάγκασαν τὸν ἐγγυητὴ νὰ τοὺς καταβάλει ἐκεῖνος τὸ ποσὸ τοῦ δανείου καὶ ἡ ὑπόθεση ἔφτασε στὴ σύνοδο, καθὼς ὁ ἐγγυητὴς ἄσκησε τὸ δικαίωμα τῆς ἀνταγωγῆς ποὺ προβλεπόταν ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο.¹¹ Κατὰ συνέπεια, ὁ χῶρος τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ποὺ ὡς τώρα περιελάμβανε τὸ έκκλησιαστικὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἀστικὸ ὅσα θέματα συνδέονταν μὲ τὸ γάμο, τώρα διαπιστώνουμε νὰ ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἄλλους κλάδους του —ὅσους οἱ διαφορὲς ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν μελῶν της ἔφεραν στὴν ἐπιφάνεια.

10. Βλ. τὸ κείμενο τῆς ἀπόφασης στὴν πρόσφατη ἐκδοσὴ του, Ὁ «Ἱερός Κώδικς» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μισὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνα: Τὰ μόνον γνωστὰ σταθμάτα, Ἀθήνα 1992, σ. 111-121, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ σὲ διατάξεις κανόνων τῆς Δ' καὶ Σ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, τῆς τοπικῆς συνόδου τῆς Ἀντιοχείας, ὅπως καὶ τῶν κανόνων «Τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων» ποὺ ἐπικυρώθηκαν ἀπὸ τὴν Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο.

11. Βλ. Μάχη Παῦλη Ἀποστολοπούλου, Ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια καὶ μαρτυρίες τοῦ 1476, Ἀθήνα 1988, σ. 94-98.

V

Οί ρυθμίσεις που περιγράψαμε παρείχαν, κατ' αρχήν, τις προϋποθέσεις ώστε οι κατακτημένοι χριστιανοί να μη μείνουν στο μόρφωμα της θρησκευτικής κοινότητας αλλά να αποτελέσουν μια διαφοροποιημένη κοινωνία. Έξηγοῦμαι. Ἄν από την πολιτική έξουσία είχε επιλεγεί ή λύση να διορισθεί ένας άπλος —ένας ακόμη— αρχιερέας για τους χριστιανούς της Κωνσταντινούπολης, αυτό θα συντηρούσε ίσως τη διάσπαση του χριστιανικού πληθυσμού σε πολλές και διάσπαρτες μέσα στην επικράτεια του ὀθωμανικού κράτους χριστιανικές κοινότητες, καθώς ο συνεκτικός τους δεσμός θα ήταν γενικός και άφηρημένος: ή κοινή θρησκεία. Ἡ λύση όμως του τελικά ἐπετέλεγγ, για λόγους βέβαια που ὑπερτερούσαν, πριν από όλα, τὰ συμφέροντα τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῶν κατακτητῶν, ὀδήγησε στη δημιουργία ἐνός διοικητικοῦ ὀργανισμοῦ με ἐμβέλεια σε ὅλη τὴν ἐπικράτεια —και πάντως ὅπου ὑπῆρχαν χριστιανικοί πληθυσμοί—, ὀργανισμοῦ πρόσφορου να ὑπηρετήσει και ἄλλες φιλοδοξίες πέρα από τὴν ἀποτελεσματικὴ διαχείριση τῶν πνευματικῶν ζητημάτων τῶν χριστιανῶν.

Ὡστόσο ή πρόκληση αὐτὴ θα παρέμενε πρόκληση, ἂν δὲν ὑπῆρχαν στὴν πλευρὰ τῶν χριστιανῶν οἱ φιλοδοξίες ἐκεῖνες —και οἱ δυνατότητες— που τὸς ἐπέτρεψαν να ἐλέγξουν τελικά τὸ διοικητικὸ αὐτὸ ἐργαλεῖο και να τὸ ἀξιοποιήσουν και για τὶς κοινωνικὲς τους φιλοδοξίες.

Για τὶς κοινωνικὲς φιλοδοξίες ἐκείνων τῶν χριστιανῶν ρωμῶν που εἶχαν ἐνταχθεῖ στὸ ὀθωμανικὸ καθεστῶς πριν ἀπὸ τὴν ἄλωση ἔχει δοθεῖ και ἄλλοτε ή εὐκαιρία να μιλήσουμε. Πρόκειται για συμπεριφορὲς που ἔγινε δυνατό να ἀνιχνευθοῦν ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ μιᾶς ἰδιωτικῆς ἀλληλογραφίας που χρονολογεῖται στὸ 1453 και δύο ἀπολογητικῶν («Λόγων») ἐνός ὀφφικιαλίου τοῦ Πατριαρχείου που συνέγραψε τὸ 1463.¹² Συμπεριφορὲς που μᾶς ἐπιτρέπουν νομίζω να ὑποθέσουμε βᾶσιμα πὼς ὑπῆρχε ἔντονη ή φιλοδοξία να ἐμφανιστοῦν στὸ χῶρο τῶν χριστιανῶν ὡς οἱ πρῶτοι και οἱ εὐεργέτες· φιλοδοξία τὴν ὁποία διευκόλυνε, ἀσφαλῶς, ὁ ἀποδεκτικὸς ὅλης σχεδὸν τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας που κατοικοῦσε πριν ἀπὸ τὴν ἄλωση στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς δυνατότητες που ἀνέφερα, αὐτὲς φαίνεται να τὶς

12. Για τὴν ἀλληλογραφία βλ. J. Darrouzès, «Lettres de 1453», *Revue des Études Byzantines*, 22 (1964), 72-127· για τοὺς «Λόγους» βλ. X. Γ. Πατριελλῆς, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός... και οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Ἀθήνα 1966. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξιοποίηση ὅσων τὰ κείμενα αὐτὰ περιέχουν ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς βλ. D. Apostolopoulos, *Quelques hypothèses...*, ὅ.π., σ. 68 ἐπ. και ἀκόμα «Les mécanismes d'une Conquête...», ὅ.π., σ. 199 ἐπ.

ἀντλοῦσαν ἀπὸ δύο ἀλληλοσυμπληρούμενες βάσεις: τὴν εὐνοια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τὴ σχετικὴ οἰκονομικὴ τους ἄνεση. Γιὰ τὴν πρώτη, ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι αὐτοὶ ποὺ ἐκδηλώνουν, σύμφωνα μὲ τὶς σωζόμενες πηγές, κοινωνικὲς φιλοδοξίες εἶναι πρόσωπα ποὺ ἔχουν τὴν εὐνοια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας: «ἐμμίνης τοῦ μεγάλου ἀιθεντός» ἀποκαλεῖται ὁ Νικόλαος Ἰσιδώρος,¹³ ὁ ἀλληλογράφος τοῦ 1453 ποὺ ἀνέφερα πρὶν, ὕψηλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς Πύλης τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναδεικνύονται μέσα ἀπὸ τοὺς ἀπολογητικούς λόγους τοῦ 1463· γραμματέας τοῦ Μεχμέτ Β' ὁ Δημήτριος Ἀπόικακος, καὶ «γραμματέας τῶν θυρῶν» ὁ Θωμὰς Καταβοληγός.¹⁴ Γιὰ τὸ θέμα τῶν οἰκονομικῶν τους δυνατοτήτων, ἄς ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Νικόλαος Ἰσιδώρος ἔχει τὴ δυνατότητα, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1453, νὰ στείλει χρήματα στὴ Θεσσαλονικὴ γιὰ νὰ τελεστεῖ μιὰ λειτουργία¹⁵ καὶ ἀσυγκρίτως περισσότερο ὁ Δημήτριος Κυρίτζης ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸ χρονογράφο, εἶχε στὰ χέρια του «ἅπαντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα... ἐν τε ἐσόδοις καὶ ἐξόδοις».¹⁶

Παράλληλα θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι κάποια στοιχεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὀθωμανικὲς πηγές ἢ κάποιες ἐνδείξεις ποὺ δίνονται ἀπὸ ἐκκλησιαστικὲς πηγές τῆς ἐποχῆς ἐνισχύουν τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸν τομέα τῶν εἰσοδημάτων τῶν κατακτημένων χριστιανῶν δὲν ὑπῆρξε ἀπόλυτη ἰσοπέδωση, ὑπῆρχε διαφοροποίηση.

Συγκεκριμένα, ἕνα σουλτανικὸ μπεράτι ποὺ σώζεται ἀπὸ τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο περιγράφει τὴν ἐκμίσθωση τῶν εἰσοδημάτων κάποιων ἀπὸ τὰ σημαντικότερα τελωνεῖα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀνάμεσα στοὺς συμβαλλόμενους μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς καὶ ὀνόματα μὲ σαφὴ τὴ βυζαντινὴ τους καταγωγή.¹⁷ Δὲν γνωρίζουμε βέβαια ἂν οἱ συμβαλλόμενοι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ περιοχὲς κατακτημένες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση, ποὺ μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς κυριαρχίας τῶν Ὀθωμανῶν δοκίμαζαν τὴν ἐπιχειρηματικὴ τους δραστηριότητα καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Βοσπόρου πα-

13. Γιὰ παράδειγμα στὸ γράμμα ποὺ τοῦ ἀπευθύνουν «οἱ ἱερεῖς καὶ κληρικοὶ τῆς Καλιουπόλεως», βλ. J. Darrouzès, «Lettres de 1453», ὁ.π., σ. 80.

14. Τὶς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς ἀξιωματούχους τῆς Πύλης ἔχει συγκεντρώσει καὶ παρουσιάζει ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός..., ὁ.π., σ. 71-78.

15. J. Darrouzès, «Lettres de 1453», ὁ.π., σ. 96-99 καὶ 118-121.

16. Ἐκθεσις Χρονικὴ, ἔκδ. Σπ. Λάμπρος, Λονδίνο 1902, σ. 47 στ. 20-21 — ἡ διαπίστωση ἀναφέρεται προφανῶς στὴ μετὰ τὴν Ἄλωση ἐποχὴ.

17. Τὸ κείμενό του σώζεται στὸ παρισινὸ χειρόγραφο Ancien fonds turc 39. Βλ. N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans...*, Παρίσι - Χάγη 1960, σ. 112-116· πρβ. καὶ σ. 146-148 ὅπου ἀναφέρονται καὶ πάλι τὰ ἴδια αὐτὰ ὀνόματα.

ρόλληλα με εκείνη των μικρασιατικών παραλίων. Γεγονός πάντως παραμένει ότι μια ομάδα, στην οποία συμμετέχουν και άνθρωποι που ή διατήρηση του βυζαντινού τους όνοματος υποδηλώνει κατ' αρχήν ότι δεν είχαν αλλάξει το θρήσκευμά τους, κάνει θεαματικά την εμφάνισή της στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας. Από τις ελληνικές πηγές της εποχής έχουμε κάποιες παράλληλες ενδείξεις που αφήνουν να εννοήσουμε ότι όσοι ανέλαβαν τις ευθύνες της διοίκησης των χριστιανών μετά την πρώτη περίοδο δόγησης η δὲν απέτρεψαν τους χριστιανούς από το να επιδοθούν σε έντονες οικονομικές δραστηριότητες. Αυτό νομίζω ύπονοει ή κριτική που άσκει το 1467 περίπου ο Θεόδωρος Ἀγαλλιανός πρὸς εκείνους που μετά τον Γεννάδιο ανέλαβαν τις ευθύνες της διοίκησης των χριστιανικών πληθυσμῶν της αυτοκρατορίας. «Ὁ... Γεννάδιος παρανοίγειν τὸν θριγγὸν τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ νομὰς ἐξάγειν τὰ λογικὰ θρέμματα ζωτικὰς, ἀσινῶν τηρουμένων καὶ τῶν ψυχῶν καὶ τῆς πίστεως αὐτῶν ἀξιῶν», ὑποστηρίζει ὁ Ἀγαλλιανός, «νῦν δ' ἕτερα πάθη τοῦ καιροῦ σχεδιάσαντος ἐν ὑμῖν τοῖς ἡγουμένοις τῆς ἐκκλησίας, οὐ παρανοίγειν ἀξιοῦτε τὸν θριγγὸν μετὰ τῆς τῶν ὑποτυπώσεων παρατηρήσεως καὶ τοῦ ἀπαθοῦς, ἀλλὰ τὰς μεγάλας ἀναπεταννύειν κλισιάδας, μᾶλλον δὲ ὄλον τὸν φραγμὸν περιαιρεῖν, ἐφ' ᾧ καὶ τὰς βλάπτεσθαι πολλῶν, νεκρουμένης καὶ τῆς πίστεως ἐν αὐτοῖς...».¹⁸

VI

Με ὅσα προηγήθηκαν περιγράψαμε, σὲ μιὰ ἐκλογικευμένη βέβαια μορφή, τὸ πλαίσιο τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε γιὰ τοὺς χριστιανούς ὕστερα ἀπὸ τις ρυθμίσεις που υἰοθέτησε ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τῶν Ὁθωμανῶν μετὰ τὴν Ἕλωση, ὅπως καὶ τὸ σύστημα δικαίου που τὸ συνόδευε. Ἀκόμα ἐντοπίσαμε κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὴν οικονομικὴ κατάσταση τῶν κατακτημένων χριστιανῶν. Πλαίσιο πρόσφορο καὶ γιὰ ἄλλους ρόλους ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς πνευματικῆς ἐπιστασίας τῶν χριστιανῶν, καθὼς εἶχε δικό του σύστημα δικαίου καὶ προοριζόταν γιὰ χριστιανούς που δὲν τοὺς χαρακτήριζε ἡ ἰσοπέδωση στὸ θέμα τῶν εἰσοδημάτων.

18. Αὐτά, μεταξύ ἄλλων, γράφει τὸ 1467 ci. ὁ Ἀγαλλιανός, πρῶν ἡγετὰς οἰκονόμος τοῦ Πατριαρχείου καὶ alter ego τοῦ Γενναδίου, που ἐν τῷ μεταξύ ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ εἶχε ἐκλεγεί μητροπολίτης Μηδείας μετὰ τὸ ὄνομα Θεοφάνης. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται στὸν Μανουὴλ Χριστιάννομο, τὸν μέγα ἐκκλησιάρχῃ τοῦ Πατριαρχείου, που τὸν Μάρτιο τοῦ 1476 θὰ ἐκλεγεί πατριάρχης μετὰ τὸ ὄνομα Μάξιμος. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς ἔχει δημοσιεύσει ὁ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, «Θεοφάνους Μηδείας καὶ Γεωργ. Ἀμηρόυτση ἐπιστολαί», *Ἀνέκδοτα ἑλληνικά*, Κωνσταντινούπολι 1884, σ. 34-35 καὶ ἐπανεξέδωσε ὁ Σπ. Λάμπρος, «Ἐπανέκδοσις ἐπιστολῶν τοῦ μητροπολίτου Μηδείας Θεοφάνους», *Νέος Ἑλληνομνημόν*, 10 (1913), 264-266· τὸ χωρίο στὴν ἔκδοσις Λάμπρου, σ. 265.

Θά ἦταν ὡστόσο ἐντελῶς ἀτελής — ἢ καὶ παραπλανητική — ἡ εἰκόνα τῶν προσπαθειῶν πού ἔγιναν, ἂν δὲν παρουσιάσαμε καὶ τὶς περαιτέρω ἐνέργειες τῶν παραγόντων ἐκείνων πού κάποτε συνέτειναν στὴ δημιουργία αὐτῆς τῆς πρώτης ἰσορροπίας πού περιγράψαμε· ἐνέργειες πολλῆς φορὸς ἀντίρροπες καθὼς ἀπὸ πολλὰ κέντρα γινόταν προσπάθεια νὰ ἐνισχυθεῖ, νὰ μεταβληθεῖ ἢ νὰ καταρρεύσει αὐτὴ ἡ ἰσορροπία πού κάποια στιγμή τῆς ἱστορίας ἐπιτεύχθηκε.

Στὰ 1470, διηγεῖται ὁ Γεννάδιος, ἐνῶ βρισκόταν στὶς Σέρρες, στὴ μονὴ Προδρόμου, ἐμφανίστηκε ἕνας στρατιώτης πού εἶχε ἐγγραφή ἐντολὴ νὰ τὸν πάρει καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσει «ἐπὶ τὸ πεδίον ἐγγύς τῆς πόλεως [Φερρών]»¹⁹ ὅπου βρίσκονταν ἐκεῖνοι πού, προφανῶς, ἔδωσαν τὴν ἐντολὴ τῆς βίαιης προσαγωγῆς του: δύο ἐκ αὐτῶν τὰ μέγιστα δυναμένων». Σκοπὸς τους ἦταν νὰ πληροφορηθοῦν γιὰ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία· καὶ ἡ συζήτηση ἔγινε μὲ τὸν νεότερο καὶ λογιότερο ἐκ τῶν δύο. Τῆ συνομιλία τους τὴν κατέγραψε ἐκ τῶν ὑστέρων ὁ Γεννάδιος καὶ σώζεται σὲ δύο αὐτόγραφους κώδικές του.²⁰ Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τοῦ ἀπευθύνεται ὁ συνομιλητὴς του («Ὑμεῖς οἱ χριστιανοί, τὸν Χριστὸν λέγετε καὶ Θεὸν εἶναι») ἀφήνει νὰ ἐνοήσουμε ὅτι δὲν ἦταν χριστιανὸς καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Γενναδίου ὅτι ἦταν ἐκ αὐτῶν τὰ μέγιστα δυναμένων» μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ὑψηλοῦς ἀξιωματοῦχος τῆς Πύλης. Ἄν συνοπολογίσουμε ὅτι ὁ τρόπος πού κλήθηκε ὁ Γεννάδιος (μὲ ἐγγραφή ἐντολὴ καὶ ἕνα στρατιώτη νὰ τὸν ὀδηγεῖ στὸν τόπο ὅπου ἦταν οἱ ἀξιωματοῦχοι αὐτοί) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν ἦταν μιὰ πρόσκληση ἀβροφροσύνης γιὰ συζήτηση ἀλλὰ προσπάθεια συλλογῆς πληροφοριῶν γιὰ ἕνα θέμα πού κάποιοι — προφανῶς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν μουσουλμάνων — ἤθελαν νὰ θέσουν. Οἱ ἀπαντήσεις πού δίνει ὁ Γεννάδιος ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ ἀμφισβήτηση ἦταν στὸ ἐπίπεδο τὸ θεολογικό, στὸ ἂν ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι μονοθεϊστική, θέμα πούμποροῦσε ὅμως νὰ ἔχει σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο πολὺ συγκεκριμένες πρακτικὲς συνέπειες: τὸ ἂν δικαιῶνταν τελικὰ οἱ χριστιανοὶ ὅσα προνόμια δίδονταν, κατὰ τὸ Ἰσλαμικὸ Δίκαιο, στοὺς λαοὺς τῆς Βίβλου.

Ἴσως αὐτὴ ἡ ἀμφισβήτηση — πού κάποια ψηφίδα τῆς σώζεται στὴ διήγηση τοῦ Γενναδίου — σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα ἐσωτερικὰ προβλήματα ἐξουσίας μεταξὺ ἐκείνων πού ἀνέλαβαν νὰ διοικήσουν τὴν Ἐκκλησία μετὰ

19. Πρόκειται γιὰ τὴν πόλη πού τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ὀνομαζόταν Βέρροια καὶ Φηρά· στὰ 1361 κατακτῆθηκε ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς πού τὴν ὀνόμαζαν Φέρετζικ.

20. Πρόκειται γιὰ τὸν Παρισινὸ 1289 καὶ τὸν κώδικα 127 τῆς μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἁγίου Ὀρους. Τὸ κείμενο ἔχει ἐκδοθεῖ, μὲ βάση τοὺς δύο αὐτοὺς κώδικες, στὸν τρίτο τόμο τῶν Ἀπάντων τοῦ Γενναδίου (Παρίσι 1930, σ. 458-475).

την "Αλωση, τῶν ἀνθενωτικῶν, καὶ ἰσχυρῶν κοσμικῶν στοιχείων τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς τελευταίους νὰ ἀναλάβουν μιὰ πολιτικῆς φύσεως πρωτοβουλία. Ἐναφέρομαι στὴν πρωτοβουλία ποὺ ἐκδηλώθηκε τὸ 1474 καὶ εἶχε συνέπειες σὲ δύο τουλάχιστον ἐπίπεδα: στὴν ἐνίσχυση τῆς ὑπόστασης τοῦ θεσμοῦ στὸ γῶρο τοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ στὸν καλύτερο ἔλεγχο τοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ ἰσχυρὰ μέλη τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν.

Εἴκοσι χρόνια λοιπὸν μετὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων του στὸ πλαίσιο τοῦ κράτους τῶν Ὀθωμανῶν, ὁ θεσμὸς αὐτὸς ἀγχιστρώνεται στὸν πιὸ σταθερὸ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, τὸν φορολογικὸ: ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀποδίδει στὸ κράτος ἓνα φόρο. Δηλαδή νὰ εἰσπράττει καὶ νὰ ἀποδίδει ἓνα φόρο. Κατὰ συνέπεια, ἂν ὡς τότε τὴ βιωσιμότητα τοῦ θεσμοῦ τὴν ἐξασφάλιζαν οἱ αὐτοκρατορικῆς φιλοδοξίες καὶ μιὰ ὀρισμένη πολιτικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία τῶν χριστιανῶν τῆς αὐτοκρατορίας, τώρα ἡ ὑπαρξὴ του εἶχε νὰ κάνει καὶ μὲ τὰ πάγια συμφέροντα τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου.²¹

Τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ τὴν παραδίδουν ἔγκυρες ἑλληνικῆς πηγῆς τῆς ἐποχῆς. Πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο τῆς πατριαρχικῆς συνόδου ποὺ καταχωρίστηκε στὸν ἐπίσημο κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1474.²² Στὸ κείμενο αὐτὸ ἀκοῦμε βέβαια τὴ φωνὴ καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ἐκείνων ποὺ ὑποχρεώθηκαν τελικὰ νὰ ἀναλάβουν τὴν ὑποχρέωση καταβολῆς τοῦ ἐτήσιου φόρου, ἐπιχειρήματα ποὺ τονίζουν τὴς ἀρνητικῆς ἐπιπτώσεις τῆς πρωτοβουλίας ποὺ ἀνέλαβαν κάποιοι χριστιανοί· αὐτὸ ὅμως δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ διακρίνομε καὶ τὴν πραγματικὴ πολιτικὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ τόσο γιὰ τὸ θεσμὸ ὅσο καί, παρὰλλῆλα, γιὰ τὴν ἐξάρτηση ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων θὰ εἶχαν πλέον οἱ ἱερωμένοι ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς κοσμικοὺς παράγοντες τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

Γιὰ νὰ ἀποτιμήσουμε τὴ νέα κατάσταση πραγμάτων, αὐτὴ ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὸ 1474, ἔχομε δύο ἔγκυρες πηγές. Ἡ μία εἶναι μιὰ ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχη Μαξίμου Γ' τοῦ 1477 καὶ ἡ ἄλλη ἓνα μπεράτι ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχὴ τὸ 1483, ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἀνόδου γιὰ τρίτη φορὰ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Συμεῶν Α'.²³ Ἐς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν τελευταία.

21. Βλ. D. Apostolopoulos, «Les mécanismes d'une Conquête...», ὁ.π., σ. 203-204.

22. Βλ. τὸ κείμενο στὴν πρόσφατη διπλωματικὴ ἐκδοσὴ του, Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Ὁ "Ἱερὸς Κώδιξ" τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ..., ὁ.π., σ. 89-97.

23. Ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Μαξίμου εἶναι ἓνα κείμενο ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευ-

Τὸ μπεράτι δίνεται στὸν Συμεὼν προσωπικὰ,²⁴ ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται «πατριάρχης στὴν θεοφρούρητη Κωνσταντινούπολη» καὶ «αὐτεθύνως νὰ παραδίδει στὸ ἡγεμονικὸ... θησαυροφυλάκιο κάθε γιορτῆ τῶν Χριστιανῶν [δηλαδή κάθε Πάσχα] 2.000 φλουριά». Τὰ τελευταῖα αὐτὰ καθήκοντα ἀσφαλῶς θὰ ἔλειπαν ἀπὸ ὅλα τὰ μπεράτια ποὺ δόθηκαν στὴ διάρκεια τῆς πρώτης εἰκοσαετίας μετὰ τὴν «Ἄλωση σὲ πατριάρχες, καθὼς τὰ καθήκοντα αὐτὰ ἀποδίδουν τὴ νέα πραγματικότητα ποὺ διαμορφώθηκε στὶς σχέσεις πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας μετὰ τὶς ρυθμίσεις τοῦ 1474. Ἔς σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ πατριάρχη ὄφειλαν, κατὰ τὸ μπεράτι, νὰ συνδράμουν οἱ καθῆδες κάθε περιοχῆς, ἐκδίδοντας σχετικῆς ἀποφάσεις.

Ἐπιπλέον, ὁ πατριάρχης ὥστοςο δὲν ἔπρεπε μόνον νὰ τηρεῖ τὶς οἰκονομικῆς τοῦ ὑποχρεώσεις ἐναντι τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου, ὄφειλε νὰ μὴ «ἐνεργεῖ ἀντίθετα πρὸς τὶς... ὀρθοκτικῆς πρακτικῆς [τῶν Χριστιανῶν]». Ἄν τὶς παρέβαινε, ἡ σύνοδος ἀφοῦ διαπίστωνε τὶς παραβάσεις του μποροῦσε νὰ ἐκλέξει ἄλλον ποὺ θὰ διοριζόταν στὴ θέση του.

Παράλληλα ἀναγνωρίζονταν ἡ δικαιοδοσία τῆς Ἐκκλησίας στὰ θέματα γάμου καὶ διαζυγίου, ἐνῶ ἐξαγγελλόταν ὁ μὴ βίαιος ἐξισλαμισμός: «καὶ ἐὰν νὰ μὴ κάνει ἕναν ἄπιστο μὲ τὴ βία μουσουλμάνου».²⁵

Ἐπιπλέον, ὁ Μάξιμος Γ' ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πατριάρχες ποὺ ἐκλέχθηκαν μετὰ

τεῖ. Τὸ μπεράτι τοῦ Συμεὼν ἐκδόθηκε ἐντελῶς πρόσφατα ἀπὸ τὸν G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der zeit Bayezit II. und Selim I.*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 31-38. Τὸ ἴδιο ἔγγραφο ἐκδίδεται καὶ στὴ μελέτῃ τῆς Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, *Λέγα τουρκικὰ ἔγγραφα γιὰ τὴν Μεγάλη Ἐκκλησία (1483-1567)* (ὑπὸ ἐκδόση). Στὴν προφορικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς, τὸ 1993, εἶχα χρησιμοποιήσει τὸ ὡς τότε γνωστὸ ὡς τὸ ἀρχαιότερο ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς: τὸ μπεράτι τοῦ Σουλεϊμάν Α' τοῦ 1525 γιὰ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία Α' (βλ. πρόσφατα πληροφορίες γιὰ τὸ μπεράτι αὐτὸ στὸ Μάχη Παῖζη Ἀποστολοπούλου, Ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰῶνας, Ἀθήνα 1995, σ. 52 ἐπ.). Ἡ πρόσφατη ὥστοςο δημοσίευση ἐνὸς ἀνάλογου κείμενου ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1483 καὶ εἶναι ἐγγύτερο στὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ μοῦ ἐπέβαλε νὰ ἀλλάξω στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν ἀνακοίνωσή μου. Χρησιμοποίησά τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ἐκδόση τῆς Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

24. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ δίκαιο τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου ἀναγνωρίζει φυσικὰ πρόσωπα, ἀρνεῖ ὅμως τὴν ἔννοια τοῦ νομικοῦ προσώπου. Στὴ συνοδικὴ ὥστοςο ἀπόφαση τοῦ 1474, μετὰ τὴν ὁποία ἀναλαμβάνεται ἡ ὑποχρέωση τῆς καταβολῆς τοῦ ἐτήσιου φόρου πρὸς τὴν Πύλη, ἡ διατύπωση ποὺ χρησιμοποιεῖται εἶναι: «ὁπότεν ἀπαντες ἐκ κοινου συμφώνου τὸ εἰρημένον χαράτζιον κατ' ἐνιαυτὸν τελεῖν» βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Ὁ «Ἱερός Κώδιξ»..., ἔ.π., σ. 94.

25. Αὐτὲς εἶναι λίγες μόνον ἀπὸ τὶς διατάξεις ποὺ περιέχονται σὲ αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικῆς σημασίας κείμενο τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς.

τὸ 1474 καί, ἀσφαλῶς, ἕνα παρόμοιου περιεχομένου μεπεράτι, ποὺ προσδιόριζε τὶς ὑποχρεώσεις καὶ τὶς ἐξουσίες του, θὰ ἐπικύρωσε τὴν ἐκλογή του. Λίγο μετὰ τὴν ἀνοδὸ του φρόντισε νὰ συγκαλέσει μιὰ μεγάλη σύνοδο καὶ τὸ 1477 στέλνει ἐγκύκλιο πρὸς ὅλους τοὺς χριστιανούς, ἱερωμένους καὶ λαϊκούς, γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μαζί τους, νὰ τοὺς νουθετήσῃ ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς γνωρίσει ὅσα ἀποφασίστηκαν πρόσφατα στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀπὸ τὴν ἐγκύκλιο αὐτὴ ἂς σταχυολογήσουμε μερικὰ μόνο στοιχεία.²⁶

Τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς ἐγκυκλίου εἶναι τὸ πῶς νὰ θεθοῦν αὐστηροὶ κανόνες συμπεριφορᾶς στὰ στελέχη τῆς Ἐκκλησίας, πῶς νὰ προσδεθεῖ ἡ ζωὴ τῶν χριστιανῶν στὸ θεσμὸ τῆς Ἐκκλησίας, πῶς νὰ ἀναπτυχθεῖ πνεῦμα ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν χριστιανῶν,²⁷ καὶ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ τήρηση τοῦ δικαίου στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῆς τῆς κοινωνίας, πῶς νὰ ἀποτραποῦν ἄσκοπες προσπάθειες μὲ τοὺς μουσουλμάνους.²⁸ Στὴν ἐγκύκλιο ὅμως αὐτὴ παρουσιάζεται καὶ ἡ προσπάθεια, πρώτη φορὰ καταγραμμένη, νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ δικαιοδοτικὴ λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν προίκα: «ὅστις τὴν διευλύτωσιν τῆς αὐτοῦ προικὸς οὐ μετὰ τῆς ἐκκλησίας ποιεῖ, ἀλλὰ δι' ἄλλου τινὸς καὶ τρόπου καὶ κρίσεως» ἀπειλεῖται μὲ ἀφορισμὸ. Προσπάθεια ἐπέκτασης ἐφαρμογῆς τοῦ χώρου τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου σημαντικῆ, καθὼς τὰ νομικὰ θέματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ διαφορὰς ἀπὸ τὴν προίκα εἶναι πολὺ εὐρύτερου φάσματος ἀπὸ τὸ καθαρὸ δίκαιο τοῦ γάμου ὅπου ἡ Ἐκκλησία ἀσκοῦσε κατὰ παράδοση τὴ δικαιοδοτικὴ τῆς λειτουργία.²⁹

Συμπέρασμα: μὲ τὴν Πολιτικὴ καὶ τὸ Δίκαιο οἱ κατακτημένοι χριστιανοὶ ἐπιχείρησαν «μέσ' ἀπὸ τὰ ἐρείπια» νὰ «ξαναπλάσουν ζωὴ» —γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καὶ πάλι τὶς ἐκφράσεις τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ· χρησιμοποίησαν τὰ δύο αὐτὰ παλιὰ καὶ δοκιμασμένα ἐργαλεῖα γιὰ νὰ ἀποκτήσουν θεσμούς, νὰ ἀνασυγκροτήσουν τὴν κοινωνικὴ τους ζωὴ, νὰ πᾶνε ὅσο γινόταν πιὸ πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ τοὺς εἶχε ἀφήσει μιὰ κατὰκτηση.

26. Τὸ πλήρες κείμενο τῆς ἐγκυκλίου πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ σύντομα.

27. «... ἔσται ἀφορισμένος ὁ δόλον καὶ καταδοσίαν ποιήσων κατὰ τινος...».

28. Μὲ καθάρηση ἀπειλεῖται ὅποιος ἱερωμένος βαπτίσει μουσουλμάνο, ἐπειδὴ οἱ πρωτοβουλίες αὐτὲς καταλήγουν νὰ εἶναι ἐναντίον τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν: «ὁμοίως [καθυποβαλοῦμεν τῇ καθαιρέσει] καὶ τοὺς βαπτίζοντας τοὺς παῖδας τῶν Τούρκων [ἱερωμένους], ἐπεὶ πρὸς ἀνατροπὴν τῆς πίστεως τοῦτο ποιοῦσιν».

29. Στὸ ζήτημα τῆς ἐπεκτάσεως τῶν θεμάτων στὰ ὅποια τὸ Πατριαρχεῖο ἄσκησε τὴ δικαιοδοτικὴ τῆς λειτουργία θὰ πρέπει νὰ προσθεθοῦν ὅσες ὑποθέσεις, μέσω τοῦ θεσμοῦ τῆς διαιτησίας, ἔφταναν στὴν κρίση του· βλ. πρῶξιμα Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Τὸ Ἅγιον Ὄρος στὰ σωζόμενα πατριαρχικὰ ἐγγράφα τῆς πρώτης μετὰ τὴν Ἄλωση περιόδου (1454-1550)», *Τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ στὴν ὀθωμανικὴ πραγματικότητα (14ος-16ος αἰ.)* (ὕπὸ ἐκδοσῆ).